

MÜBTƏDA VƏ ONUN İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN TƏDRİSİ YOLLARI

Cümlə üzvlərinin tədrisi zamanı əsas vəzifə istər orta məktəb, istərsə də ali məktəbdə ilk növbədə baş üzvlərin mənimsədilməsidir. Çünki cümlənin yaranmasında və bitkin fikir ifadə etməsində mübtədə və xəbərin rolu əsasdır.

6-cı sinif dərslərində bunların ardınca “Mübtədə nədir?” bölməsi ilə cümlə üzvlərinin tədrisi başlanılır. Buraya nəzər yetirək:

Mübtədə cümlədə haqqında danışılan şəxsi, əşyanı və anlayışı bildirir. Mübtədə insan anlayışı bildirdikdə kim? digər cansız və canlı anlayışı bildirdikdə nə? məkan anlayışı bildirdikdə isə hara? sualına cavab verir. Mübtədə, əsasən, cümlənin əvvəlində işlənir və s. (6, s. 163). bu tipli sadə izahla şagirdlərə mübtədanın nə olduğu izah olunur. Professor Məhəmməd Həsənovun fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, bu qaydanın özündə də müəyyən çatışmazlıqlar var. Ona görə ki nə? sualına cavab vermək yalnız mübtədəyə aid bir xüsusiyyət deyildir. Bu tamamlıq bəhsində öyrəniləcək qeyri müəyyən vasitəsiz tamamlığın da sualıdır (3, s. 286). Beləliklə, şagirdlərdə müəyyən çaşqınlıq yarana bilər. Onlar mübtədanı yalnız sualını əsasında tədqiq etməyin yanlış olduğunu bilməlidirlər. Çünki nə? suallarına cavab vermək mübtədanın əsas qrammatik əlaməti deyildir. Tərifin necə olması haqda sadəcə bunu deyə bilərik ki, mübtədə müəyyən bir işin icraçısı, subyektdir, digər üzvlərin köməyi ilə müəyyən əlaməti, keyfiyyəti miqdarı və hərəkəti anlaşılan şəxsdir.

Ali təhsil müəssisələrində orta məktəbdən fərqli olaraq, cümlə üzvləri və onların ifadə vasitələri geniş planda tədris olunur. Mübtədanın cümlə üzvü kimi necə izah olunduğuna nəzər yetirək.

1. Professor B. Xəlilov yazır ki, “Mübtədə cümlədəki cümlənin elə baş baş üzvüdür ki, qrammatik cəhətdən heç bir üzvdən asılı olmayıb əlaməti, xüsusiyyəti xəbərlə bildirməklə adlıq hal formasında isim, əvəzlik və hallana bilən digər sözlərlə ifadə olunur” (4, s. 96).

2. Professor Q. Kazımovun fikrini ümumiləşdirsək belə deyə bilərik ki, mübtədə cümlənin fikir özülünü yəni, fikrin əsasını - predmetini bildirən baş üzv olub, əlamət və hərəkəti digər baş üzv olan xəbərlə müəyyənləşən, substantiv söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunan, kim? nə? bəzən də hara? sualına cavab verən baş üzvüdür. (5, s. 103).

3. Ali məktəblər üçün istifadə olunan müəir Azərbaycan dili kitabında mübtədə haqqında ümumi məlumat məzmunca digər fikirlər kimi verilir ki, mübtədə kim? nə? hara? suallarından birinə cavab verən, fikrin predmetini bildirən cümlədəki cümlənin, əşya anlayışına malik baş üzvüdür. Mübtədədəki əşyalıq anlayışı digər üzvlərdən məsələn, tamamlıqdan fərqli olaraq müstəqil şəkildə özünü ifadə edir və cümlədə fəal çıxış edir (1, s. 105).

Gördüyümüz kimi bütün təriflər qismən fərqlənsə də, hamısı eyni mənə yükü daşıyır. Son olaraq mübtədanın xüsusiyyətlərini ümumiləşdirsək belə deyə bilərik ki:

1) Mübtədə cümlədəki ən müstəqil üzvdür. Bu o deməkdir ki, cümlədə fikrin aydınlaşmasında xüsusi rola malik olan üzv-xəbər belə mübtədadan asılıdır. Mübtədə hansı şəxsdirsə xəbər də həmin şəxsin şəxs sonluğunu qəbul etməli olur.

2) Mübtədə ən çox isim və əvəzlilərlə həmçinin substantivləşmiş adlıq hallı digər əsas nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

3) Mübtədə çox vaxt cümlənin əvvəlində işlənir və kim? nə? hara? suallarına cavab verir.

Mübtədanın ifadə vasitələri.

1. İsimlə ifadə olunan mübtədalar: Mübtədanın ifadə vasitələrindən ən çox istifadə olunan nitq hissəsi isimdir. İsim bütün xüsusiyyətlərinə malik isimlər-müərrəd və konkret, cəm, tək və toplu, ümumi və xüsusi isimlər mübtədə rolunda çıxış edə bilər. Nümunələr: Bütün vücudum əsər, ruhum eylər pərvaz. (C.Cabbarlı). Bu söz ox olub Kərbəlayı Zalmın bir tərəfindən deydi. (Ə.Haqverdiyev). Ağa, Dağıstandan qonaqlar gəlib. (İ.Əfəndiyev). Yağmadı yağış, bitmədi bir danə, nə borcum? (M.Ə.Sabir). O gündən anası bir daha ağlamamışdı. (M.Ibrahimov). Gülbahar bu zaman pərdənin arxasından söhbətləri dinləyirdi. (C.Məmmədquluzadə).

2. Sifətlə ifadə olunan mübtədalar: Sifət öz sintaktik vəzifəsini icra etdikdə cümlə üzvü kimi təyin rolunda çıxış edir. Sifət substantivləşdikdə ismin xüsusiyyətlərini qəbul edir və mübtədə rolunda çıxış edir. Bəzi sifətlər həmişə substantiv formada işlənir deyə, mübtədə rolunda daha çox bu sifətlər işlənir: Qoca, cavan, gənc, kar, kor, topal, axsaq, keçəl və s. (4, s. 101). Nümunə: Qoca dedi: “Cavansan, belə cahillik etmə!” (N. Gəncəvi)

3. Sayla ifadə olunan mübtədalar: Saylar da sifətlər kimi substantivləşmə xüsusiyyətlərinə malik əsas nitq hissəsidir və substantivləşərək mübtədə rolun da çıxış edir. Miqdar saylarının xüsusilə də qeyri-müəyyən miqdar saylarının substantivləşməsi sıra saylarına nisbətən daha azdır. Sıra sayları müəyyən əşya bildirərək kim, nə sualına cavab verib mübtədə rolunda çıxış edir, digər saylar isə qeyri müəyyən əşya bildirir.

4. Əvəzlilə ifadə olunan mübtədalar. Əvəzlik də isimlər kimi mübtədə rolunda geniş çıxış etmək qabiliyyətinə malik əsas nitq hissəsidir. Əvəzliyin bütün növləri mübtədanın ifadə vasitəsi ola bilər.

Şəxs əvəzliləri: Nümunə: Mən ellər bağında azad bir quşam, mənəbə, şöhrətə satılmamışam. (S.Vurğun)

Qeyd: Mən ölü, sən diri... tipli cümlələrdə mübtədə şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunub. (4, s. 103)

Qeyri müəyyən əvəzlilər: Nümunə: Heç kim onun kim olduğunu bilmirdi. (İ. Şıxlı). Hər şey zəhmətin başındadır. (Ə. Məmmədcanlı)

⁹⁷ BDU-nun magistrantı. aynurabbaszade-97@mail.ru

İşarə əvəzlilikləri: O və bu əvəzliyi kim? və nə? sualına cavab verdikdə, elə, belə əvəzlilikləri isə substantivləşib ismin xüsusiyyətini daşdığı zaman mübtədə rolunda çıxış edir. Nümunə: Q bizim üçün çox doğmadır. (Ə. Məmmədخانlı)

Sual əvəzlilikləri: Nümunə: Kim verdi? Səhnəyə getməyəcəksən ki... (C. Cabbarlı)

Təyini əvəzliliklər: Nümunə: Canım çıxar özüm hər şeyi tapar, düzəldərəm. (C. Cabbarlı)

5. Zərflə ifadə olunan mübtədalar: Zərf bildiyimiz kimi hərəkəti izah edən əsas nitq hissəsidir. Professor Q. Kazımovun fikrinə də əsaslanaraq belə deyə bilər ki, zərfin mübtədə kimi çıxış etməsi üçün iki mərhələ keçməsi vacibdir. İlk olaraq əşyanın əlamətini bildirməli və hərəkətin əlaməti funksiyasını üzərindən atmalıdır, sonrakı mərhələdə isə substantivləşməlidir. (5, s. 107). Zərfin mənə növləri içərisində mübtədə rolunda işlənmək xüsusiyyəti ən çox yer zərflərində özünü göstərir. Nümunə: Oralar çox bərkdir. (S. Vurğun).

6. Məsdərlə ifadə olunan mübtədalar. Məsdər ismin xüsusiyyətlərinə malik bir nitq hissəsi olduğundan, adlıq halda mübtədə rolunda iştirak edir. Nə? sualına cavab verir. Nümunə: Bir fəzilətsə ölüb, öldürmək... (H. Cavid).

7. Feili sifətlə ifadə olunan mübtədalar. Feili sifətlər substantivləşdikdən sonra təyinlik funksiyasını itirir və mübtədə rolunda çıxış edirlər. Nümunə: Danışan bülbüldür, dinləyən qazdır. (S. Vurğun).

8. Məsdər və feili sifət tərkibləri ilə ifadə olunan mübtədalar. Məsdər və feili sifət kimi onların tərkibləri də mübtədə rolunda çıxış edir. Məsdər tərkibi nə? sualına, feili sifət tərkibi isə kim? yaxud nə? sualına cavab verir. Nümunə: Xalqı oynucaq kimi əldə oynatmaq olmaz. (C. Cabbarlı).

9. Söz birləşmələri ilə ifadə olunan mübtədalar. İsmi birləşmələrin növü olan təyini birləşmələrdən II növ və III növ təyini birləşmələri mübtədanın əsas ifadə vasitələrindəndir. II növ təyini söz birləşməsi ilə. Nümunə: İnsan dənizi sükut içində gözləyirdi. (M. Hüseyin)

III növ təyini söz birləşməsi ilə: Nümunə: Xanımların biri bir stəkan su istədi. (C. Məmmədquluzadə).

Mürəkkəb adlar ilə ifadə olunan mübtədalar: Nümunə: Çox vaxt Kərbəlayı Qasım cavab vermirdi və gah vaxt deyirdi. (C. Məmmədquluzadə).

Orta məktəb şagirdlərinə mübtədanın ifadə vasitələri 6-cı sinfin tədrisində öyrədilir. Burada mübtədanı ifadə edən əsas nitq hissələri- isim, sifət, say, əvəzlik, məsdər və söz birləşməsinin adı çəkilir. Daha sonra hər birinə aid nümunə verilir. Ümumi dil qaydasını yəni, mübtədanın ifadə vasitələri haqda təsəvvür yaratdıqdan sonra çalışmaları bu biliyi daha möhkəmləndirməliyəkdir. Belə şərtlə bir çalışma qoyulur ki, cümlələr hazır şəkildə verilmişdir və burada mübtədanı və onun ifadə vasitəsini tapmaq şagirddən tələb olunur. Fikrimizcə, burada şagirdə ilk kömək olacaq predmet xəbərdir, hansı ki xəbərin tədrisinin mübtədadan belə ön plana çəkilməsinin tərəfdarı idik. Belə olan halda cümlədə asanlıqla sintaktik sualı vasitəsilə ortaya çıxan xəbər işin icraçısını özündən sonra dərhal ortaya çıxaracaqdır. Şagirdlər mübtədanı qaydaya əsasən işi görənlər şəxsi, işin icraçısını- adlıq hallı sözü və söz birləşməsinə kim? nə? hara? suallarına cavab verən sözü taparaq, ifadə vasitələrini isə morfologiya bəhsində əldə etdikləri nitq hissələrindən biliklərə əsasən işin icraçısına sual verməklə aydınlaşdırırlar.

Daha sonrakı çalışmada qoca, kiçik və böyük sifətləri atalar sözləri içərisində verilmiş, onların hansı cümlədə mübtədə olduğunu tapmaq tələb olunur. (6, s. 163)

Nümunə: Qoca evin dirəyidir. Qoca tülkü tora düşməz

Birinci nümunədəki qoca sözü mübtədanın sintaktik sualı olan kim? sualına cavab verir, deməli, sifət isimləşərək mübtədə rolunda çıxış edib. İkinci misrədə isə sifət öz sualını saxlayır və mübtədə- işin icraçısı rolunda deyil onun əlaməti olaraq özünü göstərir. Bu çalışma şagirdlərdə sifətin isim kimi işlənməsi bölməsindəki biliklərin də yenilənməsinə kömək edir.

6-cı sinif səviyyəsinə uyğun burada o və bu əvəzliliklərinə aid çalışmaları olmağı da təklif oluna bilər. Şagirdlər üçün əvəzliyin bu növlərinin şəxs və əşya bildirərək mübtədə, yoxsa işarə bildirərək təyin rolunda çıxış etməyi həmişə mübahisəli məsələlərdən olmuşdur. Burada vergülün işlənmə qaydası da öz növbəsində şagirdlərə yardımçı rol oynayan vasitə kimi çıxış edir. Vergül o və bu əvəzlilikləri mübtədə kimi işlənməkə, kim və nə sualına cavab verərkən qoyulmalı, digər hallarda vergüldən istifadə olunmamalıdır. Bu səpkidə çalışmaları şagirdlər üçün məlumatı daha asan və tez mənimsəməyə kömək olacaqdır.

8-ci sinifdə mübtədanın tədrisinə nəzər yetirək. Dil qaydası aşağı sinifdə mübtədə haqqında öyrənilənlərin qismən xatırlanması və təkrarlanması üzərində qurulur. Mübtədanın nə olduğu və hansı suala cavab verdiyi araşdırılır. Ardınca mübtədanın hansı söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunduğu şagirdlərə məlumat şəklinə yox, sual şəklinə verilir. Bunun cavabı daha əvvəlki siniflərdən şagirdlərə məlumdur. İlk olaraq əsas nitq hissələri- isim, sifət, say, əvəzlik, məsdər və bu cərgəyə artıq zərf də əlavə olunmalıdır. Çünki şagird bu kursda zərflə tanışdır, onun ismin xüsusiyyətlərini qəbul edərək mübtədə rolunda çıxış etdiyini asanlıqla başa düşür. Digər əlavə məlumat isə söz birləşmələrinin mübtədə rolunda çıxış etməsidir. Bu bizə məlumdur, lakin maraqlı olan odur ki, hansı birləşmələr mübtədə ola bilər? Bildiyimiz kimi birləşmələr ismi və feili olaraq iki yerə bölünür. İsmi birləşmələrin əsas tərəfi adlardan ibarət olduğundan onların çox qismi asanlıqla mübtədə rolunda işləyə bilərlər. Əsas məsələ feili birləşmələrin mübtədə rolunda işlənilməsidir. Əsas tərəfi feilin tərsiflənməyən formalarından feili sifət və məsdər olan birləşmələr mübtədə rolunda çıxış edə bilərlər. Bu kursda cavabı aydınlaşdırılan digər bir sual mübtədə və xəbərin necə uzlaşdığıdır. (7, s. 58) Xəbər mübtədadan asılı üzv olduğu üçün, mübtədə hansı şəxsədirsə xəbəri də həmin şəxsin şəxs sonluğu ilə tələb edir. Bu və bu kimi dil qaydaları müəyyən çalışmaları ilə möhkəmləndirilir.

Bu çalışmalarıdan biri dərsləyin özündə verilir, şərtidə isə mübtədanı və onun ifadə vasitələrini tapmaq, həmçinin xəbər şəxs və kəmiyyətə görə uzlaşdığını əsaslandırmaq tələb olunur. Verilmiş cümlələrdə müxtəlif nitq hissələri mübtədə kimi öz əksini tapmışdır. Əsas məsələ mübtədəylə xəbərin düzgün uzlaşmasına nəzarət edə bilməkdir. Şagird bilməlidir ki, mübtədə kəmiyyətə tək olduqda xəbərin də şəxs sonluğu təkdə, cəm olduqda şəxs sonluğu cəmdə olmalıdır. Çox zaman qarışdırılan

məsələ isə cansız isimlərin III şəxsin cəmində olarkən xəbərin təkdə yoxsa cəmdə olmasıdır. Bu haqda xəbər bölməsində geniş izah verilir. Digər maraqlı və düşündürücü bir çalışma isə sintaktik təhlil işarələri ilə verilən ismi birləşmə, feili xəbər, əvəzlilik, ismi xəbər sxeminə uyğun cümlə qurulmasını tələb edən tapşırıqdır. Bu şagirdlərdə gələn dərsin mövzusu olan xəbər üçün də motivasiya rolunu oynayır, bir yandan da şagirdlər sintaksis bəhsini morfolojiya ilə əlaqəli şəkildə həyata keçirir, bu dəfə nitq hissələrini onların tapmağı tapşırırlar.

Orta məktəbdə mübtədanın tədrisi zamanı aydınlıq gətirilməyən son məsələ isə frazeoloji birləşmələrin adının çəkilməməsidir. Fikrimizcə, frazeoloji birləşmələr daha çox feili xəbərin ifadə vasitəsi olsa belə o, məsdər formasında işlənərək mübtədə kimi də çıxış edə bilər. Nümunə: Gözə kül üfürmək onun çoxdankı adətidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A: Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
2. Balyev H., Balyev A: Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014, 384 s.
3. Həsənov M. Seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı, 2013, 492 s.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili, Bakı: Adiloğlu, 2017, 428 s.
5. Qazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, sintaksis, Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
6. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinif üçün Azərbaycan dili dərsliyi (dərslük), Bakı: Altun kitab, 2017, 192 s.
7. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinif üçün Azərbaycan dili dərsliyi (dərslük), Bakı: Şərq-Qərb, 2019, 160 s.

Açar sözlər: Cümlə üzvləri, mübtədə, xəbər, qrammatik əsas, ifadə vasitələri

Keywords: Parts of speech, the subject, the predicate, the grammatical basis, the means of expression

Ключевые слова: Члены предложения, подлежащее, сказуемое, грамматическая основа, средства выражения

Mübtədə və onun ifadə vasitələrinin tədrisi yolları

Xülasə

Mübtədə cümlə üzvləri içərisində heç bir üzvdən asılı olmayan, müstəqil baş üzvdür. Mübtədə şəxs, işin icraçısı, işi görəni, cümlənin fikir özülünü ifadə edən və cümlənin qrammatik əsasını təşkil edən iki əsas üzvdən biridir. Mübtədə adlıq hallı sözlərlə ifadə olunub, kim? nə? hara? suallarına cavab verir. Mübtədanın ifadə vasitələri adlıq hallı söz və söz birləşmələridir. Nitq hissələri ilə ifadə olunan mübtədalar sadə, söz birləşmələri ilə ifadə olunan mübtədalar isə mürəkkəb hesab olunur. Xəbərlə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır.

Subject and teaching methods of its means of expression

Summary

Subject is a main independent part of a sentence among other constituents. The subject is one of the two main constituents of clause that is the person or thing doing the action or being described, and key grammar concept. Subject is expressed with the words in the nominative case, and the main questions are "Who?", "What?" and "Where?". Forms of expression of the subject are the words or phrases in the nominative case. When the subject of a sentence is made up of parts of speech, it's simple subject, but of phrases, it's a compound subject. Subjects agree with verbs in number and in person.

Предмет и методы обучения средствам его выражения

Резюме

Подлежащее это независимый главный член предложения который не зависит от других его членов. Подлежащее один из двух главных членов предложения, который выражает лицо, исполнителя действия и составляет смысловую и грамматическую основу предложения. Подлежащее выражается в именном падеже и отвечает на вопросы "Кто?", "Что?", "Куда?". Подлежащее выражается словами и словосочетаниями в именном падеже. Подлежащее выражающееся частями речи считаются простыми а выражающееся словосочетанием сложными. Со сказуемым сочетается по лицу и количеству.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva